

Paprocka, Wanda

Badania etnograficzne na Mazowszu w latach 1945-1967

Rocznik Mazowiecki 3, 303-333

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

III. P R Z E G L Ą D B A D A Ń

WANDA PAPROCKA

BADANIA ETNOGRAFICZNE NA MAZOWSZU W LATACH 1945—1967

Ethnographical Research Made in Masovia from 1945—1967

Wstęp

Aby właściwie zrozumieć kierunki rozwoju badań etnograficznych, prowadzonych współcześnie na Mazowszu, wydaje się słuszne zwrócenie uwagi na niektóre momenty w dawniejszej historii zainteresowań naukowych kulturą tego terenu. Pozwoli to w pewnej mierze wyjaśnić przyczyny zarówno dokonywanego w chwili obecnej wyboru terenu do badań, jak i wyboru problematyki badawczej, której poświęcono dawniej szczególnie dużo uwagi i która niewątpliwie determinowała kierunki dalszych poszukiwań etnograficznych. We wszystkich — począwszy od XVI w. — pracach poświęconych Mazowszu, zawierających m. in. opisy charakterystycznych cech kultury wsi mazowieckiej, silny akcent położony był na te elementy kultury, które świadczyły o opóźnieniu gospodarczym dzielnicy mazowieckiej w stosunku do innych terenów Rzeczypospolitej¹.

W poszukiwaniu archaizmów kulturowych, charakterystycznych dla Mazowsza oraz tych stanowiących o jego wewnętrznym kulturowym zróżnicowaniu, zwrócono szczególnie uwagę na regiony, gdzie dłużej utrzymała się gospodarka leśna, regiony charakteryzujące się późnym

---

¹ Por. m. in. A. Święcicki, *Topographia sive Masoviae descriptio*, Varsoviae 1624, [w:] W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. I, Kraków 1910; U. Werdum, [w:] *Cudzoziemcy w Polsce*, wyd. Liske, Lwów 1876, s. 64—196; J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, wyd. 2, Wrocław 1931, s. 609—610.

osadnictwem i słabym rozwojem gospodarki rolnej itp. Ten kierunek zainteresowań daje się prześledzić również w pierwszych systematycznych pracach terenowych, jakie się pojawiły w XIX w. Szczegółowe opisy dotyczą głównie okolic wyróżniających się zachowawczością. W literaturze etnograficznej zaczęły występować nazwy regionów, nie pokrywane się z dawniejszymi historycznymi podziałami Polski przedrozbiorowej. Podstawą do ich wyodrębnienia była ilość zachowanych cech kultury tradycyjnej, charakterystycznych dawniej dla szerszych obszarów Mazowsza. Łączy się to z częstszym występowaniem na tym terenie elementów kultury okresu feudalnego i wolniejszym przebiegiem procesu urbanizacji².

Ten stan rzeczy nie sprzyjał podejmowaniu systematycznych badań etnograficznych na całym Mazowszu. Stąd też poza pojawiającymi się dość luźnymi opisami kultury ludowej wiek XIX przyniósł tylko jeden opis etnograficzny, dotyczący całego obszaru dzielnicy historycznej. W pięciu tomach Oskara Kolberga „Mazowsze. Obraz etnograficzny”³ zawarty został pełny zbiór współczesnych autorowi materiałów etnograficznych, dotyczących poszczególnych terenów Mazowsza. Autor określał je jako Mazowsze Polne, Leśne i Stare.

W literaturze XIX i XX w. niejednokrotnie podkreślano przestrzenne zróżnicowanie niektórych cech kultury tradycyjnej. Doprowadziło to w okresie międzywojennym do podjęcia prób odtworzenia podziałów etnograficznych kraju na podstawie relikwów kulturowych i do kontynuowania historycznych podziałów na grupy plemienne. Opracowane mapy ugrupowań etnograficznych (określano je niesłusznie jako etniczne) opierały się jednak na niepełnych danych dotyczących rozmieszczenia niektórych elementów zróżnicowania kulturalnego wsi⁴. Zasięgi występowania poszczególnych grup wykreślano na podstawie różnych kryteriów oceny cech kultury ludowej i samookreślenia mieszkańców. Nawiązywały one również do historycznych podziałów politycznych i admini-

² Por. prace cytowane w bibliografii F. Gawełka, Bibliografia ludoznawstwa polskiego, Kraków 1914, s. 328; A. Fiszera, Dziesięciolecie ludoznawstwa polskiego 1914—1924, „Lud”, t. XXIII (1924), s. 147—163; tegoż, Lud polski, Lwów 1926; J. S. Bystronia, Wstęp do ludoznawstwa polskiego, Lwów 1926; w pracy A. Kutrzeby-Pojnarowej, Rozwój etnografii i etnologii w Polsce, Kraków 1948.

³ O. Kolberg, Mazowsze, Obraz etnograficzny, t. I—V, Kraków 1885—1890.

⁴ A. Fiszera, Lud polski, op. cit.; S. Poniatowski, Etnografia Polski, [w:] Wiedza o Polsce, t. III, Warszawa 1932, s. 191—334; K. Moszyński, Niektóre przyczyny zróżnicowania kultury ludowej w Polsce, „Lud Słowiański”, t. IV (1938), s. 65—117; J. S. Bystronia, Ugrupowania etniczne ludu polskiego, Kraków 1925; tegoż, Wstęp do ludoznawstwa polskiego, wyd. 2, Warszawa 1939; tegoż, Etnografia Polski, Warszawa 1947.

stracyjnych, ale przy tym nie stanowiły odbicia konkretnej rzeczywistości historycznej jednej epoki. O wyborze terenu badań etnograficznych na Mazowszu decydowały w dalszym ciągu — zgodnie z ogólnym kierunkiem zainteresowań — zarówno opóźnienie rozwoju gospodarczego i kulturalnego wsi (jak np. w wypadku Kurpiowszczyzny), jak też zachowanie bogatej tradycyjnej kultury ludowej, wyróżniającej daną grupę spośród jej otoczenia (np. księżacy łowiccy). W pewnych wypadkach wydzielano jako osobne regiony badań tereny, na których zachowały się niektóre tylko elementy kultury ludowej, jak np. strój czy wycinanka. Na tej podstawie wyodrębniono m. in. region sannicki i kołbielski. Siatka punktów badań etnograficznych na obszarze Mazowsza była więc bardzo niejednolita. Poza terenami, gdzie koncentrowały się zainteresowania wielu etnografów, pozostawały obszary zupełnie nie zbadane.

Ten stan rzeczy nie mógł pozostać bez wpływu na kierunek badań po II wojnie światowej. W stosunku do okresu poprzedniego ulegały zasadniczej zmianie założenia teoretyczne i metodyka badań. Celem obecnych prac etnograficznych stała się głównie analiza przemian zachodzących w historycznym procesie rozwoju kultury, które można zaobserwować na przykładzie współczesnych przeobrażeń tradycji kultury wsi polskiej⁵. Nieomal poza kręgiem zainteresowań etnografów pozostała sprawa grup etnicznych, odtwarzanych na podstawie relikwów kulturowych, oraz badanie jednostkowych faktów świadczących o zachowaniu tradycyjnej kultury ludowej.

Z okresem poprzednim badania współczesne łączy niejednokrotnie wybór tego samego terenu i tematów badawczych. Spowodował to m. in. fakt, że wielu etnografów kontynuowało prace rozpoczęte przed wojną, a przy podejmowaniu nowych badań brano możliwość wykorzystania istniejącej dawniejszej dokumentacji etnograficznej. Stwarzała ona punkt wyjścia do śledzenia procesów zmian kulturowych, jakie zachodziły na wybranym obszarze na przestrzeni znacznie dłuższego czasu niż sam okres badań. Podejmowanie prac na dotychczas nie eksplorowanym terenie wiązało się natomiast najczęściej z powstaniem nowych placówek naukowych, obejmujących zasięgiem swoich badań wsie położone w najbliższym otoczeniu. Rola, jaką te nowe placówki etnograficzne odegrały

---

⁵ K. Dobrowolski, Drogi rozwoju etnografii polskiej, jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (rozważania dyskusyjne), „Etnografia Polska”, t. I (1958), s. 72—81; A. Kutrzeba-Pojnarowa, Organizacja pracy etnograficznej w Polsce, Instytucje i wydawnictwa naukowe, tamże, t. II (1959), s. 19—56; te jże, Z zagadnień metodyki polskich prac etnograficznych: czas i przestrzeń w badaniach kultury ludowej, tamże, t. IX (1965), s. 25—40; W. Dynowski, Etnografia w aktualnych tendencjach rozwojowych nauk społecznych, tamże, t. XI (1967), s. 17—29.

w rozwoju powojennych badań, i zarysowujące się między nimi różnice w zakresie ich prac i zastosowanych metod badawczych zdecydowały o rozpoczęciu przeglądu stanu badań etnograficznych na Mazowszu od zwęższej charakterystyki tych instytucji oraz ich programów badawczych⁶. W dalszym ciągu opracowania przyjęto podział Mazowsza na jednostki badań, odpowiadające w przybliżeniu podziałom zakresu zainteresowań badawczych najważniejszych placówek naukowych, a zarazem uwzględniające podstawowe cechy współczesnego zróżnicowania etnograficznego Mazowsza, z punktu widzenia zarówno stopnia zachowania kultury tradycyjnej, jak i zaawansowania procesów współczesnych przemian gospodarczych i kulturowych wsi.

Nie ulega wątpliwości, że niektóre kierunki zmian współczesnych na wsi przebiegają w granicach wyznaczonych zasięgiem oddziaływania określonych ośrodków miejskich, odpowiadających w wielu wypadkach granicom obecnych jednostek administracyjnych. Ocena zachodzących przemian niejednokrotnie dotyczyć będzie takich właśnie jednostek, a nie historycznych regionów etnograficznych⁷. Jeśli więc przyjmiemy za umowną granicę obecnego opracowania zasięg historycznej dzielnicy Mazowsza, należy wziąć pod uwagę również te zróżnicowania w obrębie badanego terenu, które powstały w różnych okresach historycznych i kształtują się dzisiaj pod wpływem występujących tu układów i systemów administracyjnych. Według obecnego podziału administracyjnego wsie położone na obszarze historycznego Mazowsza znajdują się zarówno w granicach woj. warszawskiego, częściowo woj. łódzkiego (powiaty Gostynin, Łowicz, Skierniewice, Rawa Mazowiecka) oraz w woj. białostockim (część pow. Kolno i Łomża, Wysokie Mazowieckie).

Przy omawianiu stanu badań etnograficznych na Mazowszu wydaje się również konieczne zwrócenie uwagi na te prace, które powstawały na podstawie innych typów źródeł i posługują się niekiedy innymi me-

⁶ Por. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Kierunki zainteresowań historią kultury wsi mazowieckiej w warszawskim ośrodku etnograficznym, „Prace Działu Etnografii IHKM PAN”, Warszawa 1959, z. 2, s. 1—19.

⁷ A. Kutrzeba-Pojnarowa, Region w problematyce prac etnograficznych dotyczących północno-wschodniego Mazowsza, „Literatura Ludowa”, t. V (1961); tejsze, Zagadnienie regionu w etnografii polskiej a współczesne etnograficzne prace terenowe na obszarze północno-wschodniego Mazowsza, [w:] Kurpie. Puszcza Zielona, Wrocław 1962, s. 21—37; tejsze, Ludowa sztuka kurpiowska a zagadnienie odrębności i żywotności historycznego regionu kultury, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVIII (1964), nr 5, s. 127—134; J. Gajek, Studia nad etnograficzną regionalizacją Polski, „Lud”, t. XLVII (1962), s. 165—209; S. Berezowski, Regionalizacja gospodarcza, [w:] Geografia ekonomiczna Polski, Warszawa 1963, s. 425—480; K. Zawistowicz-Adamska, La region dans la recherche ethnographique, [w:] La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Antropologiques et Ethnologiques, Wrocław 1964.

todami badawczymi, podejmują jednak bliską nam problematykę współczesnych przeobrażeń kulturowych, społecznych i gospodarczych tego terenu⁸. Pomijam natomiast wykorzystywane również przez etnografów prace historyczne oraz cenne wydawnictwa źródłowe. Zostały one omówione w artykule S. Herbsta w pierwszym tomie „Rocznika Mazowieckiego”⁹.

I. ETNOGRAFICZNE BADANIA REGIONALNE NA MAZOWSZU. ICH ZAKRES I CHARAKTER, OŚRODKI I INSTYTUCJE BADAWCZE

Dorobek naukowy etnografii polskiej w zakresie badań nad Mazowszem do momentu wybuchu II wojny światowej nie był duży. Złożyło się na to wiele przyczyn. Zainteresowania naukowe etnografią Mazowsza w okresie międzywojennym nie wiązały się bezpośrednio z działalnością warszawskich katedr. Badania nad Mazowszem nie wchodziły również w zakres prac Instytutu Nauk Antropologicznych Warszawskiego Towarzystwa Naukowego i Muzeum Etnograficznego. Kierunki zainteresowań i prace badawcze tych instytucji wykraczały poza tereny Mazowsza, Polski, a niejednokrotnie poza obszary europejskie. Brak więc zainteresowania ze strony głównych instytucji naukowych badaniami nad Mazowszem uniemożliwiał prowadzenie ich na szeroką skalę¹⁰.

⁸ Dotyczy to prac poświęconych współczesnym przeobrażeniom gospodarczym, społecznym i kulturalnym, zachodzącym na wsi polskiej pod wpływem procesów urbanizacji i industrializacji. Prace te prowadzi Zakład Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych przy Prezydium PAN, Pracownie Rejonów Uprzemysławianych przy I Wydziale Nauk Społecznych PAN; wydawane są w „Rocznikach Socjologii Wsi”, „Wsi Współczesnej” i „Zeszytach Badań Rejonów Uprzemysławianych”.

⁹ Należy tylko wspomnieć, że najbardziej cennymi dla etnografa pracami są m. in.: K. Tymieniecki, *Pisma wybrane*, Warszawa 1956; B. Baranowski, *Walka chłopów kurpiowskich z feudalnym uciskiem*, Warszawa 1951; tegoż, *Antyfeudalne ruchy chłopskie w Puszczy Kurpiowskiej w XVII i XVIII w.*, „Sprawozdania Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, Łódź 1951, nr 1, s. 29—33; T. Lalik, *Zagroda na Mazowszu w XV w.*, „Kwartalnik HKM”, t. V (1957), nr 3/4, s. 487—502; A. Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i początkach XVII w.*, Warszawa 1962; K. Groniowski, *Przemiany gospodarcze na Kurpiach*, „Przegląd Historyczny”, t. LIV (1962), s. 39—65; *Lustracje województwa płockiego 1565—1789* wydały A. Sucheni-Grabowska, S. M. Szacherska, Warszawa 1965; *Lustracje województwa rawskiego XVII w.* wydała Z. Kędzierska, Warszawa 1965; *Lustracje województwa mazowieckiego 1565* wydały I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka, Warszawa 1967; D. Rzepniewska, *Gospodarstwo folwarczne na Mazowszu 1795—1806*, Warszawa 1968.

¹⁰ Jest rzeczą charakterystyczną, że spośród wszystkich dzielnic Polski Mazowsze ma również najmniej opracowań historycznych. Jedynie większe zainteresowanie badawcze budziła Warszawa. Niektórzy historycy wiążą to m. in. z faktem

Zainteresowanie Mazowszem ograniczało się w tym okresie zasadniczo do dwóch najbardziej znanych dzielnic: Kurpiowszczyzny i wsi okolic Łowicza. Tereny dawnej Królewskiej Puszczy Zielonej, rozciągającej się w dorzeczu Narwi, zamknięte z dwóch stron rzekami Omulwią i Pisą, a od północy dawną granicą Królestwa Polskiego i Prus, obecnie znajdujące się w granicach województw białostockiego, olsztyńskiego i warszawskiego, doczekały się największej liczby opracowań zarówno historycznych, jak i etnograficznych. Tematem naukowych dociekań było zarówno pochodzenie zamieszkującej tu ludności, jak i problem opóźnienia gospodarczego i kulturalnego tych ziem, odrębność elementów tradycyjnej kultury ludowej i inne. Zespół wsi okolic Łowicza, który w okresie feudalnym stanowił własność arcybiskupów gnieźnieńskich, budził zainteresowanie relikdami kultury tradycyjnej, jakie się tam dłużej niż na innych terenach utrzymywały, częstszym występowaniem elementów kultury okresu feudalnego, jak również ze względu na genezę specyficznych jej form.

Po drugiej wojnie światowej sytuacja w zakresie organizacji prac etnograficznych na Mazowszu uległa zasadniczej zmianie. Stało się ono terenem badań zarówno warszawskiego ośrodka uniwersyteckiego, jak i utworzonego w 1954 r. Zakładu Etnografii Polski Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Na terenie Mazowsza, leżącym w granicach woj. łódzkiego, badania prowadzi: Katedra Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, Muzeum Etnograficzne i Archeologiczne w Łodzi oraz Łódzka Pracownia Etnograficzna IHKM PAN. Na terenie historycznego Mazowsza, należącym do woj. białostockiego, rozwija działalność badawczą Muzeum Okręgowe w Białymstoku i Białostockie Towarzystwo Naukowe. Ponadto na Mazowszu działają muzea regionalne, obejmujące zasięgiem swoich badań najbliższe położone tereny.

Badania prowadzone przez warszawskie placówki naukowe nie obejmują jednak terenu całego Mazowsza. Inicjatywę objęcia badaniami Mazowsza w jego granicach historycznych podjęło w pewnym okresie Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie i zgromadziło dość znaczny materiał dotyczący tradycyjnej kultury ludowej. Cały teren Mazowsza obejmują niewielką ilością punktów badań prace Polskiego Atlasu Etnograficznego IHKM PAN. Duże rejony objęte były również badaniami Pracowni Badań Sztuki Ludowej Instytutu Sztuki PAN.

---

podwójnej niejako roli Warszawy, która jest nie tylko najważniejszym ośrodkiem Mazowsza, lecz i stolicą całej Polski. Dlatego też placówki uniwersyteckie zainteresowały się raczej problematyką ogólnokrajową, mało uwagi poświęcając zagadnieniom terytorialnym. Por. I. Pazyra, O pilnej potrzebie podjęcia kompleksowych badań nad dziejami i kulturą Mazowsza, „Literatura Ludowa”, t. VI (1962), nr 4—6, s. 4—10.

Badania na terenie północno-wschodniego Mazowsza. Na podjęcie prac poświęconych studium rozmaitych zjawisk kulturowych na północno-wschodnim Mazowszu zaciążyły niewątpliwie założenia teoretyczne i wyniki prac podejmowanych w okresie wcześniejszym¹¹. Na Kurpiowszczyźnie wyraźniej niż na innych terenach Mazowsza można było dokonać studiów kontrolujących teorię z praktyką, konfrontować dawniejsze teorie dotyczące rozwoju społecznego i przeobrażeń kultury wsi ze współczesnymi wytycznymi metodologicznymi i wymaganiami nowoczesnego warsztatu naukowego. W myśl szeroko zakrojonego planu naukowego podjęcie opracowań monograficznych różnych regionów kraju było pomyślane jako możliwość dostarczenia nowych materiałów źródłowych do syntetycznego ujęcia rozwoju polskiej kultury ludowej¹².

Pierwsze badania terenowe na obszarze Puszczy Zielonej prowadzono w ramach Międzyuczelnianych Obozów Etnograficznych, zorganizowanych przez Katedrę Etnografii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem W. Dynowskiego w latach 1952—1954¹³. Kontynuację badań podjął utworzony w 1954 r. Zakład Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie, kierowany przez A. Kutrzebę-Pojnarową. W wyniku kilkuletnich prac badawczych w 1962 r. ukazał się tom pierwszy „Kurpie. Puszcza Zielona”¹⁴. Tom ten poświęcony został przede wszystkim historii regionu, opracowanej przez J. Damrosza¹⁵, dawniejszym badaczom¹⁶ i również studiom nad niektórymi tradycjami gospodarki prymitywnej, charakterystycznymi dla terenów leśnych już w początkowej fazie osadnictwa, jak rybołówstwo¹⁷ i hodowla¹⁸.

¹¹ Bibliografia prac poświęconych historii kultury wsi terenów kurpiowskiej Puszczy Zielonej, opracowana przez J. Rudnicką i L. M. Szwegrub, została wydrukowana w pracy: Kurpie. Puszcza Zielona, Wrocław 1962, s. 493—519.

¹² A. Kutrzeba-Pojnarowa, Prace nad monografią etnograficzną kurpiowskiej Puszczy Zielonej, „Etnografia Polska”, t. II (1959), s. 205—225.

¹³ A. Kutrzeba-Pojnarowa, Międzyuczelniane obozy etnograficzne na Kurpiowszczyźnie, Studium Historii Kultury Materialnej w latach 1952—1954, „Kwartalnik HKM”, t. III (1955), nr 1, s. 222—236.

¹⁴ Kurpie. Puszcza Zielona, pod redakcją A. Kutrzeby-Pojnarowej, t. I, Wrocław 1962, s. 542.

¹⁵ J. Damrosz, Zainteresowanie etnograficzne terenem kurpiowskiej Puszczy Zielonej na tle historii regionu od czasów uwłaszczenia, [w:] Kurpie. Puszcza Zielona, op. cit., s. 39—78.

¹⁶ M. Dembińska, Karol Potkański jako historyk pierwotnego osadnictwa na tle badań Puszczy Kurpiowskiej, tamże, s. 101—118; K. Judenko, Ludwik Krzywicki jako badacz Kurpiowszczyzny, tamże, s. 121—137.

¹⁷ J. Olędzki, Rybołówstwo na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej od końca XIX w. do połowy XX, tamże, s. 139—276.

¹⁸ M. Biernacka, Kurpiowska gospodarka hodowlana, tamże, s. 277—460.

Tom drugi, który ukazał się w roku 1964, dotyczy pozostałych działów gospodarki kurpiowskiej¹⁹. Artykuły zamieszczone w tym tomie omawiają zagadnienia przeobrażeń struktury gospodarczej i społecznej wsi kurpiowskiej w okresie ostatnich lat kilkudziesięciu. Podstawowy dział gospodarki chłopskiej — rolnictwo — opracowany został przez Z. Sokolewicz²⁰ i D. Markowską²¹. Znaczenie tradycyjnych zajęć i zawodów pozarolniczych, zajmujących znaczną pozycję w strukturze gospodarczej wsi, przedstawili w swoich artykułach R. Żukowski²², J. Olędzki²³, K. Adamus²⁴, W. Paprocka²⁵ i B. Zagórna²⁶. Tych zagadnień dotyczą również artykuły i prace zamieszczone w innych wydawnictwach. W „Kwartalniku HKM” ukazał się artykuł J. Olędzkiego²⁷ o wyrobie sukna na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej; w 1965 r. wyszła praca R. Żukowskiego²⁸ „Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej od XVI do połowy XIX w.”, oparta na materiałach archiwalnych, następnie w 1967 r. — praca W. Paprockiej²⁹ poświęcona zagadnieniu wytwórczości wiejskiej od strony analizy jej roli w gospodarce chłopskiej i miejsca, jakie zajmowała w strukturze gospodarczej i zawodowej wsi XIX i XX w. Większość tych prac i artykułów nie ogranicza się wyłącznie do zagadnień kultury tradycyjnej, lecz analizuje również przemiany współczesne.

¹⁹ Kurpie. Puszcza Zielona, op. cit., t. II, Wrocław 1964, s. 375.

²⁰ Z. Sokolewicz, Chłopska gospodarka rolna terenów dawnej Puszczy Zielonej (w okresie od końca XIX w. do II wojny światowej), tamże, s. 38—134.

²¹ D. Markowska, Z. Sokolewicz, Rolnictwo kurpiowskie na tle struktury społeczno-gospodarczej wsi po II wojnie światowej, tamże, s. 136—157.

²² R. Żukowski, Dawne bartnictwo łomżyńskie, tamże, s. 169—174.

²³ J. Olędzki, Pasiiecznictwo na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej od końca XIX do połowy XX w., tamże, s. 175—211; tegoż, Miejsce i rola kowalstwa w przeobrażeniach kultury ludowej na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej od połowy XIX do połowy XX w., tamże, s. 293—340.

²⁴ K. Adamus, Tradycyjna obróbka drewna na Kurpiowszczyźnie, tamże, s. 216—243.

²⁵ W. Paprocka, Przemysł domowy i rzemiosło wiejskie na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej, tamże, s. 213—215; tejże, Tradycyjne plecionkarstwo ludowe na terenie dawnej Puszczy Zielonej i jego rola w gospodarce wiejskiej, tamże, s. 245—267; tejże, Garncarstwo ludowe na terenie dawnej Puszczy Zielonej od końca XIX w. do chwili obecnej, tamże, s. 342—358.

²⁶ B. Zagórna, Tkactwo ludowe terenów północnej Kurpiowszczyzny, tamże, s. 268—292.

²⁷ J. Olędzki, Wyrób sukna na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej w okresie od końca XIX do połowy XX w. w świetle badań etnograficznych, „Kwartalnik HKM” t. VII (1959), nr 4, s. 795—803.

²⁸ R. Żukowski, Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX w., Białystok 1965, s. 106.

²⁹ W. Paprocka, Przemysł domowy, rzemiosło, chalupnictwo wsi kurpiowskiej Puszczy Zielonej. Biblioteka Etnografii Polski, nr 14, Wrocław 1967, s. 149.

W tomie drugim pracy „Kurpie. Puszcza Zielona” artykuł M. Biernackiej³⁰ sygnalizuje kierunki zmian w strukturze zawodowej ludności, związane z postępującym procesem industrializacji tych terenów, i znaczenie ich dla przebudowy świadomości społecznej mieszkańców puszczy. Opracowania poświęcone rodzinie kurpiowskiej zawarte zostały w tomie trzecim „Kurpie. Puszcza Zielona”³¹. D. Markowska³² w swoim artykule omawia charakter rodziny kurpiowskiej, jej podstawowe cechy i kierunki przeobrażeń oraz związki między rodziną a gospodarstwem i rodziną a społecznością wioskową. Autorka omawia te zagadnienia w poszczególnych fazach rozwoju rodziny — od momentu zawarcia małżeństwa aż do przejścia starych rodziców na dożywocie. Analizę zmian struktury współczesnej rodziny kurpiowskiej oraz warunków jej życia podejmuje L. M. Szwengrub³³. Z materialnymi warunkami bytu rodziny związane jest zagadnienie domu mieszkalnego, jego wyposażenie i funkcje. Tematy te omawiają w swych artykułach H. Olędzka, J. Olędzki i A. Chętnik³⁴. Uzupełnieniem tego tomu jest praca M. Pokropka³⁵, poświęcona komunikacji i typom transportu na Kurpiach.

Równoległe do ukazujących się tomów „Kurpie. Puszcza Zielona” oraz w latach następnych publikowano również wiele artykułów i prac poświęconych puszczy. W „Pracach Działu Etnografii IHKM PAN” ukazała się praca M. Pokropka³⁶ poświęcona budownictwu kurpiowskiemu. Autor omawia budownictwo mieszkalne i gospodarcze zarówno od strony planu zabudowy, typów budynków, zdobnictwa, jak i wykonawców. Praca ma bogatą dokumentację rysunkową i fotograficzną. Zebrane przez autora materiały, dotyczące tradycyjnych form budownictwa kurpiowskiego

³⁰ M. Biernacka, Zróżnicowanie kulturowe a współczesne tendencje rozwoju gospodarczego Kurpiowszczyzny, Kurpie. Puszcza Zielona, t. II, op. cit., s. 158—166.

³¹ Kurpie. Puszcza Zielona, t. III, Wrocław 1965, s. 304.

³² D. Markowska, Rodzina wiejska na terenie Puszczy Zielonej, tamże, s. 55—159.

³³ L. M. Szwengrub, Kultura dnia codziennego współczesnej wsi kurpiowskiej, tamże, s. 162—196.

³⁴ H. Olędzka, Tradycyjne urządzenie domu mieszkalnego na terenie Kurpiowszczyzny północnej, tamże, s. 198—222; J. Olędzki, Przemiany funkcji mieszkania w życiu ludności kurpiowskiej Puszczy Zielonej od połowy XIX do połowy XX w., tamże, s. 225—263; A. Chętnik, Wnętrza chat kurpiowskich w Puszczy Zielonej nad Narwią, tamże, s. 266—287.

³⁵ M. Pokropek, Transport i komunikacja na Kurpiach, Kurpie. Puszcza Zielona, t. III, op. cit., s. 22—93.

³⁶ M. Pokropek, Materiały do historii budownictwa ludowego z terenu kurpiowskiej Puszczy Zielonej, „Prace Działu Etnografii IHKM PAN”, z. 5, Warszawa 1963.

i jego przemian w okresie kilkudziesięciu lat, należą — obok materiałów odnoszących się do rodziny, gospodarki i wytwórczości wiejskiej — do ważniejszych źródeł weryfikacji tezy (powtarzającej się w dawniejszej literaturze etnograficznej) o wyraźnej odrębności gospodarczej i kulturalnej regionu kurpiowskiego w stosunku do innych obszarów Mazowsza. Podobnie jak w poprzednio wspomnianej pracy o transporcie, autor przeciwstawia się wyobrażeniom o odcięciu i izolacji Puszczy Zielonej w stosunku do sąsiednich terenów. Podobne zagadnienia omawia W. Paprocka³⁷, charakteryzując rolę ośrodków handlowych i warunki ich rozwoju na przykładzie miasta Myszynca.

Omawiając charakter i zakres etnograficznych badań prowadzonych na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej, nie możemy pominąć udziału w tych pracach łódzkiego ośrodka etnograficznego. Zgodnie z podstawową problematyką badawczą tej placówki, uwzględniającą przede wszystkim stosunki społeczno-gospodarcze wsi polskiej, w początkowym okresie badań skoncentrowano uwagę na zagadnieniu organizacji pracy zespołowej, jej podstawach i uzasadnieniach w różnych okolicznościach i w różnych rodzajach produkcji wiejskiej³⁸. Do opracowania w ramach tej problematyki szczegółowych tematów wybierano wsie reprezentacyjne dla danego zagadnienia. Praca A. Mioduchowskiej³⁹ o współdziałaniu gospodarczym stanowi wynik badań terenowych we wsi Brzozówka w pow. Ostrołęka. Poza materiałami odnoszącymi się do różnych form i rodzajów gospodarczego współdziałania daje ona obraz stosunków gospodarczo-społecznych wsi kurpiowskiej w końcu XIX i w XX w. Tradycyjny strój ludowy kurpiowskiej Puszczy Zielonej opracował w serii Atlasu Polskich Strojów Ludowych jeden z najbardziej zasłużonych w okresie międzywojennym badaczy regionu kurpiowskiego — A. Chętnik⁴⁰. Poza bogatym materiałem terenowym autor sięgnął do źródeł archiwalnych z XVII i XVIII w. oraz zaprezentował bogaty materiał ilustracyjny, głównie z XIX w.

Najwięcej jednak opracowań dotyczy sztuki ludowej kurpiowskiej Puszczy Zielonej. Wiele artykułów poświęcono artystycznej twórczości

---

³⁷ W. Paprocka, Warunki rozwoju wiejskich ośrodków handlowych na terenach północno-wschodniego Mazowsza w XIX w. (na przykładzie miasta Myszynca), „Etnografia Polska”, t. X (1966), s. 196—207.

³⁸ K. Zawistowicz-Adamska, Wytyczne prac badawczych ośrodka łódzkiego, [w:] Studia i materiały do historii kultury wsi polskiej w XIX i XX w., Wrocław 1958, s. 7—11.

³⁹ A. Mioduchowska, Współdziałanie gospodarcze w Brzozówce w końcu XIX i w XX w., tamże, s. 25—73.

⁴⁰ A. Chętnik, Strój kurpiowski Puszczy Zielonej, Atlas polskich strojów ludowych, cz. 4, z. 1, Wrocław 1961.

rzemieślniczej⁴¹, wycinance kurpiowskiej⁴² oraz sztuce związanej z obrzędowością⁴³, brak natomiast większych opracowań dotyczących zdobnictwa stroju ludowego⁴⁴. Sprawozdania z organizowanych wystaw i konkursów dostarczają też materiału dotyczącego prawie wszystkich działów plastyki i zdobnictwa ludowego kurpiowskiej Puszczy Zielonej⁴⁵. O działalności istniejących na obszarze Kurpiowszczyzny muzeów, w tym specjalnie Muzeum Północnomazowieckiego w Łomży, pisze jego twórca A. Chętnik⁴⁶, o Muzeum Skansenowskim w Nowogrodzie — N. Czechowiczowa⁴⁷.

Obraz dorobku naukowego w zakresie badań nad kulturą wsi kurpiowskiej nie byłby pełny, gdyby pominąć wyniki badań prowadzonych nad folklorem muzycznym i ustnym tego regionu, jak również wyniki prac językoznawczych.

W tym samym czasie, kiedy rozpoczęto badania etnograficzne na Kurpiowszczyźnie, rozpoczęła się akcja szkoleniowa Katedry Muzykologii

⁴¹ Z. Cieśla-Reinfussowa, Skrzynie kurpiowskie z pow. ostrołęckiego, „Polska Sztuka Ludowa”, t. V (1951), nr 4/5, s. 124—130; A. Chętnik, Przemysł i sztuka bursztyniarska nad Narwią, „Lud”, t. XXXIX (1952), s. 355—415; J. Olędzki, Artystyczna twórczość kowalska kurpiowskiej Puszczy Zielonej od końca XIX w. do I wojny światowej, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XV (1961), nr 4, s. 199—214; tegoż, Rzeźba w drewnie z północnej Kurpiowszczyzny, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVIII (1964), nr 3, s. 135—158.

⁴² H. Olędzka, Z badań nad wycinanką kurpiowską, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVI (1964), nr 3, s. 159—178; tejże, Les découpages des Kourpie de la forêt — verte dans les collections du Musée de la Culture et de last folklorique de Varsovie, „Zeszyty Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie”, t. III (1964), s. 41—57.

⁴³ A. Chętnik, Sztuka kurpiowska w okresie Wielkanocy, „Polska Sztuka Ludowa”, t. III (1949), nr 2, s. 6—15; J. Olędzki, Wota woskowe ze wsi Brodowe Łąki i Krzynowłoga Wielka, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XIV (1960), nr 1, s. 3—32; tegoż, Doroczne pieczywo obrzędowe pń.-wsch. Polski, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XV (1961), nr 1, s. 3—23; tegoż, Symboliczne ofiary woskowe wsi Kadzidło, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVI (1962), nr 2, s. 92—97.

⁴⁴ E. Frankowski opisał słynny haft kurpiowski w art.: Hafty kurpiowskie, zamieszczonym w „Polskiej Sztuce Ludowej”, t. VII (1953), nr 6, s. 382—389. O czepcach tiulowych haftowanych z regionu Kurpie—Gocie pisze W. Modrzejewska, [w:] „Polska Sztuka Ludowa”, t. III (1949), nr 9/10, s. 62.

⁴⁵ W. Kolago, Konkurs na wnętrze chaty kurpiowskiej, „Polska Sztuka Ludowa”, t. IV (1949), nr 1/2, s. 12—19; K. Pietkiewicz, Konkurs i wystawa kurpiowska w Kadzidle, „Lud”, t. XXXIX (1952), s. 555—557; A. Śledziwski, Sylwetki ludowych twórców kurpiowskich, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), s. 28—32.

⁴⁶ A. Chętnik, Muzeum Północnomazowieckie w Łomży, „Kwartalnik Muzealny”, t. II (1949), z. 3, s. 127—128.

⁴⁷ N. Czechowiczowa, Skansen na Kurpiowszczyźnie, „Ziemia”, t. II (1957), nr 10 (12).

UW w ramach Międzyuczelnianych Obozów Folklorystycznych oraz tzw. Akcja Zbierania Folkloru Muzycznego pod patronatem Państwowego Instytutu Sztuki, która objęła swoim zasięgiem również i teren Puszczy Zielonej. Od 1952 r. prowadzono badania nad pieśnią ludową w pow. Ostrołęka, Kolno i Przasnysz⁴⁸. Poza dużym zbiorem pieśni ludowych i utworów instrumentalnych, które znajdują się w Archiwum Nagrań Muzyki Ludowej IS PAN, w wyniku tych badań powstało kilka opracowań dotyczących regionu kurpiowskiego, m. in. J. Stęszewskiego i Z. Jaworskiej⁴⁹. Odrębną pozycję stanowi praca A. Wozaczyńskiej⁵⁰, poświęcona strukturze pieśni kurpiowskiej, oparta na bogatym zbiorze pieśni zebranych w okresie międzywojennym przez ks. Skierkowskiego. Tańcom kurpiowskim poświęcona jest ciekawa praca G. Dąbrowskiej⁵¹, wydana w 1967 r. przez Centralną Poradnię Artystycznego Ruchu Amatorskiego.

Teren kurpiowskiej Puszczy Zielonej objęły również badania językoznawcze, podjęte jako uzupełniające do badań etnograficznych. Prace prowadzone przez A. Szyfera⁵², koncentrowały się na zagadnieniu podstawowego zasobu słownictwa oraz zróżnicowania językowego terenu Puszczy Zielonej. Po II wojnie światowej ukazała się także pośmiertnie wydana praca H. Friedricha⁵³, poświęcona fonetyce gwary kurpiowskiej, opracowana na podstawie materiału zebranego w okresie międzywojennym.

⁴⁸ W 1952 r. przebadano 27 wsi w pow. Ostrołęka i Kolno; w 1954 — 5 wsi w tych samych powiatach, w 1956 — 3 wsie w pow. Kolno, w 1963 — 1 wieś w pow. Kolno, w 1964 — 5 wsi w pow. Przasnysz i Kolno, w 1967 — 6 wsi w pow. Ostrołęka i Kolno. Akcja zbierania folkloru muzycznego trwała do roku 1954. Od 1955 materiał zbierano w ramach Międzyuczelnianych Obozów Folklorystycznych i w czasie badań indywidualnych pracowników Pracowni Badań nad Polskim Folklorem Muzycznym Instytutu Sztuki PAN.

⁴⁹ J. Stęszewski, *Piosenki z Kurpiów*, Kraków 1955, s. 63; tegoż, O niektórych zasięgach i perspektywach badawczych muzyki ludowej północno-wschodniej Polski, „Muzyka”, 1959, nr 1/2, s. 128—133; Z. Jaworska, J. Stęszewski, *Pieśni z Puszczy Zielonej i Puszczy Białej*, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), s. 39—45; J. Stęszewski, *Pieśni ludowe kurpiowskie w twórczości K. Szymanowskiego*, [w:] *Księga sesji naukowej poświęconej twórczości K. Szymanowskiego*, Warszawa 1964.

⁵⁰ A. Wozaczyńska, *Pieśni kurpiowskie. Ich struktura i charakterystyka w świetle zbiorów W. Skierkowskiego*, Wrocław 1956.

⁵¹ G. Dąbrowska, *Tańce Kurpiów Puszczy Zielonej*, Warszawa 1967, s. 197.

⁵² A. Szyfer, *Materiały do językowego zróżnicowania terenu kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, [w:] *Kurpie. Puszcza Zielona*, op. cit., t. I (1962), s. 465—491; tegoż, *Gwara kurpiowska*, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), nr 4—6, s. 15—17.

⁵³ H. Friedrich, *Gwara kurpiowska. Fonetyka*, Warszawa 1955, s. 129.

W akcji upowszechniania wyników badań nad folklorem ustnym i muzycznym dużą rolę odgrywa wydawane przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze czasopismo „Literatura Ludowa”. Poszczególne zeszyty poświęcone określonym regionom opracowują zarówno etnografowie, folklorysty, jak i językoznawcy, a uzupełniają je niejednokrotnie wyniki badań terenowych prowadzone przez zespół redakcyjny. W 1961 r. ukazał się zeszyt poświęcony Kurpiowszczyźnie, w 1962 r. — ziemi łomżyńskiej⁵⁴. W obu wypadkach przygotowanie zeszytu poprzedziły badania terenowe zespołu redakcyjnego, które dostarczyły wielu nowych materiałów z zakresu folkloru słownego⁵⁵.

Pomijając, jak wspomniałam we wstępie, omówienie nowszych prac historycznych poświęconych tej części Mazowsza, musimy zwrócić uwagę na prace H. Syski, popularyzujące historię i kulturę Kurpiowszczyzny. W części z nich autor omawia historię społeczno-gospodarczą i kulturalną północnej puszczy kurpiowskiej na przestrzeni XVI—XX w.⁵⁶, część prac, o charakterze literackim, poświęcona jest opisom puszczy, jej mieszkańców i dziejów ich walk ze Szwedami⁵⁷.

W mniejszej mierze niż teren północnej Kurpiowszczyzny skupiała zainteresowanie badaczy jej część południowa, tzw. Puszcza Biała, dawna feudalna posiadłość biskupów płockich między Bugiem a Narwią i miastami Pułtuskim, Ostrowiem, Brokiem i Wyszkowem. Wcześniejszy w stosunku do obszarów Puszczy Zielonej proces osadniczy i rozwój gospodarki rolnej dał w rezultacie większe powiązanie z innymi częściami Mazowsza niż z puszczą. Wynikiem tego procesu było zacieranie się w świadomości mieszkańców tych okolic ich kurpiowskich tradycji, zachowanych najdłużej w gwarze, w tradycyjnym odświętnym stroju i w zdobnictwie. Na terenie Puszczy Białej prowadzono w latach 1956—1957 Międzyuczelniane Obozy Etnograficzne, kierowane przez Katedrę Etnografii UW. W wyniku prowadzonych w tym czasie badań przygotowano kilka prac magisterskich z zakresu kultury materialnej i społecznej⁵⁸. Literatura etnograficzna, poświęcona Puszczy Białej, dotyczy głównie zagadnień związanych z niektórymi działami kultury materialnej i sztuki ludowej, opracowanymi na przykładzie kilku lub kilkunastu wsi najbardziej reprezentacyjnych dla tego terenu. Wśród prac dotyczących historii terenów Puszczy Białej można w chwili obecnej wymienić

⁵⁴ Kurpie, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), nr 4—6; Ziemia łomżyńska, tamże, t. VI (1962), nr 4—6.

⁵⁵ M. in. Ludowe opowieści wojenne z ziemi łomżyńskiej, tamże, s. 58—72.

⁵⁶ H. Syska, Na ziemi Kurpiów, Warszawa 1954, s. 165; tegoż, A w Zielonej Myszynieckiej, Warszawa 1956, s. 210.

⁵⁷ H. Syska, Nad błękitną moją Narwią, Warszawa 1956, s. 182.

⁵⁸ Maszynopisy tych prac znajdują się w archiwum Katedry Etnografii UW.

jedynie pracę M. Żywirskiej⁵⁹ dotyczącą ruchów migracyjnych pomiędzy Puszcą Zieloną i Białą. Oparta na materiałach archiwalnych, stanowi ona fragment większej całości poświęconej historii tradycyjnej kultury wsi tych terenów. Krótki popularny rys historii tych ziem opracowała Z. Chrzanowska⁶⁰.

Z opracowań poświęconych zajęciom pozarolniczym szczególnie zasługuje na uwagę monograficzna praca M. Biernackiej „Kamieńczyk, osada flisacka”, wydana w tomie prac przygotowanych przez ośrodek łódzki (por. przyp. 38 i 39). Autorka przedstawia rolę flisu w kształtowaniu się stosunków gospodarczych i społecznych osady od końca XIX w. do 1939 r. Z rzemiosł i przemysłów ludowych opracowano jedynie garncarstwo — M. Żywirska⁶¹ i tkactwo — omówione na przykładzie jednej wsi — A. Damrosz⁶². M. Żywirska⁶³ opracowała również strój kurpiowski Puszczy Białej. Więcej prac poświęconych jest sztuce ludowej. Ogólną charakterystykę sztuki ludowej i omówienie stanu badań znajdujemy w artykule M. Żywirskiej⁶⁴. Ze szczegółowych tematów opracowano rzeźbę w drzewie, haft i wycinankę⁶⁵. Badania nad folklorem muzycznym, prowadzone na terenie pñ.-wsch. Mazowsza w ramach akcji zbierania folkloru muzycznego, objęły także obszary Puszczy Białej. Zebrane materiały znajdują się w Archiwum Nagrań Muzyki Ludowej IS. Część z nich opublikowano w zbiorze pieśni z Puszczy Zielonej i Białej (por. przypis 49).

Przy omawianiu prac etnograficznych na obszarze pñ.-wsch. Mazowsza szczególnie zasługuje na uwagę praca M. Biernackiej⁶⁶ „Wsie

⁵⁹ M. Żywirska, Kurpie Puszczy Białej, „Etnografia Polska”, t. XI (1967), s. 192—202. Równocześnie złożony został do wydawnictwa art. M. Żywirskiej, Dziesięć wieków Pułtuska i A. Kutrzeby-Pojnarowej, Tradycyjna kultura ludowa regionu pułtuskiego i jej współczesne przeobrażenia.

⁶⁰ Z. Chrzanowska, Historia terenów Puszczy Białej, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), nr 4—6, s. 13—15.

⁶¹ M. Żywirska, Garncarstwo Puszczy Białej, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. VII (1948/49), s. 339—347.

⁶² A. Damrosz, Artystyczne tkactwo z Porządzia (Puszcza Biała), „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVIII (1964), nr 2, s. 87—94.

⁶³ M. Żywirska, Strój kurpiowski Puszczy Białej, Atlas polskich strojów ludowych, cz. 4, Mazowsze i Sieradzkie, Poznań 1952; tejże, Tiulowe czepece kurpiowskie, „Polska Sztuka Ludowa”, t. II (1948), nr 9/10, s. 44—53.

⁶⁴ M. Żywirska, Badania nad sztuką ludową na Kurpiach w Puszczy Białej, tamże, nr 1, s. 40.

⁶⁵ M. Żywirska, Hafty kurpiowskie Puszczy Białej, tamże, nr 2, s. 25—34; tejże, Zdobienie rzeźbą w drewnie chaty kurpiowskiej, cz. 1, Szczyty, tamże, t. III (1949), nr 3/4, s. 105—111; A. Błachowski, Współczesne wycinanki z Puszczy Białej, tamże, t. XII (1952), nr 4, s. 195—202.

⁶⁶ M. Biernacka, Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu. Tradycje historyczne a współczesne przemiany, Wrocław 1966, s. 258.

drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu". Badania nad przeobrażeniami współczesnej wsi drobnoszlacheckiej przeprowadzono na obszarze pñ.-wsch. Mazowsza i Podlasia. W dążeniu do wyjaśnienia charakterystycznych cech kultury wsi drobnoszlacheckich i roli tradycji historycznych w jej kształtowaniu autorka rozpatruje kolejno zagadnienia: kształtowania się warstwy drobnoszlacheckiej w Polsce w średniowieczu, specyfikę osadnictwa drobnoszlacheckiego na Podlasiu, sytuację drobnej szlachty w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej oraz kulturę mazowieckich i podlaskich wsi drobnoszlacheckich w okresie po uwłaszczeniu. Ostatni rozdział poświęcony jest elementom tradycyjnym we współczesnej kulturze wsi drobnoszlacheckich na pñ.-wsch. Mazowszu i Podlasiu.

Badania na terenie wschodniego Mazowsza. Tereny wschodniego Mazowsza, określane w literaturze jako Podlasie zachodnie, wchodzące obecnie w skład woj. warszawskiego, mają w stosunku do innych części Podlasia znacznie mniej opracowań. Wynika to z faktu, że większość badań, podejmowanych przez główne ośrodki naukowe w Białymstoku, Białostockie Towarzystwo Naukowe i Muzeum Okręgowe, ogranicza się do terenu woj. białostockiego, którego granice nie obejmują Podlasia zachodniego⁶⁷. Tylko częściowo uwzględniają ten teren prace W. Biegajły⁶⁸ dotyczące systemów gospodarowania w rolnictwie. Więcej materiału z terenu Podlasia zach. zawiera praca M. Pokropka⁶⁹, w której autor dokonuje przeglądu tradycyjnych narzędzi do uprawy ziemi, stosowanych w XIX w. na terenie Mazowsza. Bezpośrednio z terenami wsch. Mazowsza związane są badania nad sochą żelazną. Ich wyniki opublikowali P. Burchard i L. Dzięgiel⁷⁰ oraz S. Chmielewski⁷¹. Tak jak i pozostałe części Podlasia, zachodnia jego część nie doczekała się opracowań dotyczących budownictwa mieszkalnego i gospodarczego. Pewien materiał znaleźć można w pracach dotyczących całej Polski, opartych w dużej mierze na materiałach terenowych

⁶⁷ J. Maciejewska, *Badania etnograficzne na obszarze woj. białostockiego w latach 1945—1963*, „Rocznik Białostocki”, t. I (1961).

⁶⁸ W. Biegajło, *Szachownica gruntów i gospodarka trójpolowa na terenie woj. białostockiego*, „Przegląd Geograficzny”, t. XXXIX (1957), z. 3, s. 533—560; tegoż, *Sposoby gospodarowania w rolnictwie woj. białostockiego*, Warszawa 1962; tegoż, *System trójpolowy i drogi przejścia do gospodarki bezugorowej w rolnictwie polskim na przykładzie woj. białostockiego*, „Kwartalnik HKM”, t. XIV (1966), s. 95—100.

⁶⁹ M. Pokropek, *Tradycyjnyje ziemledielczeskije orudja Mazowii na fonie ekonomicznych prieobrażenii XIX i XX w.*, „Zeszyty Etnograficzne Muzeum Kultury i Sztuki Ludowej w Warszawie”, t. III (1962), s. 95—120.

⁷⁰ P. Burchard, L. Dzięgiel, *Socha żelazna na Podlasiu. Odkrycie nowego narzędzia do orki*, „Lud”, t. XLI (1954), s. 746—754.

⁷¹ S. Chmielewski, *Pochodzenie współczesnej sochy żelaznej na Podlasiu*, „Rocznik Białostocki”, t. I (1961), s. 273—283.

zbieranych dla Polskiego Atlasu Etnograficznego, jak np. prace K. Kwaśniewskiego⁷², M. Trawińskiej-Kwaśniewskiej⁷³, dotyczące zagrody chłopskiej, czy J. Bohdanowicza⁷⁴, omawiająca spichrze.

Z zajęć dodatkowych opracowano jedynie przemysł domowy. Największe zainteresowanie budzi tkactwo, szczególnie powszechne na całym terenie tkaniny dwuosnowowe. Dokładną dokumentację odnośnie tkanin i ośrodków tkackich zebrała Pracownia Badań Sztuki Ludowej Instytutu Sztuki PAN. Z terenów zach. Podlasia Z. Cieśla-Reinfussowa⁷⁵ omówiła tkaniny pochodzące z warsztatów wyszkowskich. Równocześnie Muzeum w Białymstoku wydało w 1963 r. katalog opracowany przez J. Maciejewską „Ludowe dywany dwuosnowowe Podlasia”. Najwięcej prac dotyczy sztuki ludowej. Przyczyniły się do tego badania prowadzone przez Instytut Sztuki PAN na terenie całego Podlasia, w tym i Podlasia zachodniego. Ogólną charakterystykę sztuki ludowej całej Białostoczczyzny, a szczególnie jej zachodniej części, zawierają artykuły R. Reinfussa⁷⁶. Uzupełniający materiał dotyczący sztuki ludowej zawierają liczne katalogi wystaw organizowanych przede wszystkim przez Muzeum Okręgowe w Białymstoku oraz muzea regionalne⁷⁷.

W zakresie obrzędowości najpełniejszym zbiorem materiałów dotyczących obrzędowości dorocznej i zwyczajów gospodarskich jest praca S. Dworakowskiego⁷⁸. Zebrany przez autora materiał terenowy

⁷² K. Kwaśniewski, Elementy zagrody chłopskiej związane z hodowlą w Polsce w końcu XIX i XX w., „Lud”, t. XLVII (1962), s. 439—468; tegoż, Paletka i piec w polskim budownictwie ludowym, Wrocław 1963.

⁷³ M. Trawińska-Kwaśniewska, Zagroda chłopska w Polsce, Wrocław 1968, Biblioteka Etnografii Polskiej, nr 17.

⁷⁴ J. Bohdanowicz, Spichrze na tle innych pomieszczeń do przechowywania ziarna w gospodarstwach chłopskich w Polsce na przełomie XIX i XX w. (1860—1960), „Lud”, t. XLVII (1962), s. 283—382.

⁷⁵ Z. Cieśla-Reinfussowa, Dywany dwuosnowowe braci Składanowskich z Wyszkowa, „Polska Sztuka Ludowa”, t. VIII (1954), nr 1, s. 36—49.

⁷⁶ R. Reinfuss, Sztuka Ludowa Podlasia zachodniego (z badań IV obozu naukowego PIS w Bachorzy pow. Sokołów), tamże, t. VII (1952), nr 4/5, s. 270—287; tegoż, Na marginesie badań sztuki ludowej Białostoczczyzny, tamże, t. XV (1961), nr 3, s. 131—136.

⁷⁷ P. Greniuk, Wystawa sztuki i przemysłu ludowego w Węgrowie, tamże, t. IV (1950), nr 1/6, s. 74—78; Z. Cieśla-Reinfussowa, Wystawa sztuki ludowej w Wysokiem Mazowieckiem, tamże, t. VII (1953), nr 1, s. 59—60; M. Znamierowska-Prüfferowa, Wystawa sztuki ludowej Białostoczczyzny, Białystok 1954, s. 11; Z. Staronkova, Wystawa sztuki ludowej w Białymstoku, „Polska Sztuka Ludowa”, t. IX (1955), nr 2, s. 108—122; Z. Ciesielski, Sztuka ludowa Białostoczczyzny, Białystok 1961, s. 9.

⁷⁸ S. Dworakowski, Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią, Białystok 1964, s. 248 + mapa.

pochodzi ze wsi pogranicza mazowiecko-podlaskiego w pow. Wysokie Mazowieckie i Łapy. Praca dotyczy okresu do II wojny światowej. Stanowi ona dokumentację zagadnień związanych z tradycyjnymi zwyczajami dorocznymi wsi polskiej i jest ilustracją problemu historycznego zróżnicowania kulturalnego wsi wschodniego Mazowsza.

Badania nad folklorem muzycznym Podlasia prowadził — tak jak i na innych terenach — Instytut Sztuki PAN w ramach akcji zbierania folkloru muzycznego. Badaniami na Podlasiu kierowali J. i M. Sobiescy. Poza materiałem znajdującym się w archiwum część zebranych nagrań opublikowano w osobnym zbiorze⁷⁹. W 1963 r. ukazała się obszerniejsza praca A. Oleszczuka, poświęcona pieśniom ludowym z Podlasia⁸⁰.

Badania na terenie południowo-wschodniego Mazowsza. Opracowania dotyczące południowo-wschodniego Mazowsza związane są wyłącznie z grupą wsi położonych na prawym brzegu Wisły, w granicach powiatów Garwolin, Otwock i Mińsk Mazowiecki, określanych w literaturze jako tzw. region kołbielski. Większe zainteresowanie tym terenem nastąpiło dopiero po II wojnie światowej. Szczególnie zwrócono uwagę na strój, zachowany głównie we wsi Kołbiel (pow. Mińsk Maz. ob. Otwock). Literatura etnograficzna odnosząca się do tego terenu jest jednak jeszcze wyjątkowo skromna. Nieliczne artykuły mają charakter przyczynkarski i dotyczą głównie stroju i wycinanki. Nieco więcej materiału zawierają prace architekta M. Benko⁸¹ o drewnianym budownictwie wiejskim. O stroju kołbielskim pisze W. Kolago⁸², omawiając najbardziej charakterystyczne jego elementy. Wycinance z Powiśla otwocko-garwolińskiego poświęcony jest artykuł A. Śledziewskiego⁸³; o wycinance z okolic Świdra pisze K. Pietkiewicz⁸⁴. Pewien materiał o niektórych działach wytwórczości wiejskiej i plastyce ludowej można znaleźć w sprawozdaniach z wystaw w Kołbieli⁸⁵, Garwolinie i Wyszkowie (por. przyp. 77). Niewiele jest również opracowań odnośnie do

⁷⁹ J. Lisakowski, *Piosenki z Podlasia*, Kraków 1956, s. 44.

⁸⁰ A. Oleszczuk, *Pieśni ludowe z Podlasia*, „Archiwum Etnograficzne”, nr 28, Wrocław 1963.

⁸¹ M. Benko, O zabytkach budownictwa drewnianego na Mazowszu pld.-wsch., „Ochrona Zabytków”, t. XI (1958), nr 1—2, s. 69—94.

⁸² W. Kolago, Strój kołbielski, „Polska Sztuka Ludowa”, t. V (1949), nr 9/10, s. 286—288.

⁸³ A. Śledziewski, Wycinanki z Powiśla otwocko-garwolińskiego, tamże, t. XVI (1962), nr 4, s. 221—234.

⁸⁴ K. Pietkiewicz, Wycinanki ludowe z okolic Świdra pod Warszawą, „Lud”, t. XXXIX (1948—1951, druk 1952), s. 550.

⁸⁵ B. Kaczorowska, Wystawa sztuki ludowej w Kołbieli, „Polska Sztuka Ludowa”, t. V (1951), nr 6, s. 180—182.

folkloru muzycznego. W 1961 r. prowadzono badania nad folklorem muzycznym w Kołbieli w ramach międzyuczelnianych obozów folklorystycznych. Dokumentacją objęto pow. otwocki. Zebrany materiał znajduje się w archiwum IS PAN.

Badania na terenie południowego Mazowsza. Badania na terenie południowego Mazowsza związane są z działalnością łódzkiego ośrodka etnograficznego. Prace terenowe Katedry Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, zespołu etnograficznego Muzeum Etnograficznego i Archeologicznego w Łodzi i pracowni IHKM PAN koncentrowały się głównie na obszarze środkowego dorzecza Pilicy. Z inicjatywą badań wystąpiła Katedra Etnografii UŁ. Zgodnie z problematyką badawczą tej placówki, dotyczącą stosunków gospodarczo-społecznych wsi polskiej, opracowano tematy związane ze strukturą zawodową ludności, przede wszystkim z zajęciami dodatkowymi, przy czym uwzględniano specyficzne dla tych terenów rodzaje gospodarki, np. nizinne pasterstwo nadrzeczne czy zajęcia sezonowe, jak flis itp. Badania na tym terenie prowadził również zespół etnograficzny muzeum. Główne postulaty i założenia metodologiczne zarówno badań penetracyjnych, jak i stacjonarnych przygotowała K. Zawistowicz-Adamska⁸⁶ i pod jej kierownictwem naukowym odbywały się poszukiwania terenowe.

Badania te nie ograniczały się jednak do wsi terenów historycznego Mazowsza. Ze względu na peryferyczny charakter obszarów nadpilicznych w stosunku do historycznych dzielnic Polski, tj. Mazowsza, Małopolski, Sieradzkiego i Łęczyckiego, traktowano ten teren jako przejściowy, niemniej jednak stanowił on zarazem pewną całość w zakresie tradycyjnej kultury wsi. Dlatego też wydaje się słuszne, że uwzględniono wszystkie prace, które dotyczą obszarów leżących we wschodniej części środkowego dorzecza Pilicy w granicach powiatów rawskiego i opoczyńskiego, mimo że tylko część obecnego pow. opoczyńskiego wchodziła w granice historycznego Mazowsza. Na tym terenie badania prowadzone były w Rzęczy i okolicy w pow. rawsko-mazowieckim (1954—1955), nad rzeką Pilicą (1954—1955), w Jasieniu w pow. rawskim (1953—1954, 1955—1956) oraz w Zarzęcinie i Sitowej w pow. opoczyńskim⁸⁷. W wyniku tych badań

⁸⁶ K. Zawistowicz-Adamska, Technika badań terenowych w świetle doświadczeń ośrodka łódzkiego, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, z. 3, Łódź 1956, s. 156—194.

⁸⁷ Por. B. Kopczyńska-Jaworska, Prace badawcze Katedry Etnografii UŁ i Pracowni Etnograficznej IHKM PAN w Łodzi, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. VI (1964), s. 7—13; I. Lechowa, Prace badawcze i publikacje zespołu etnograficznego Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, tamże, s. 19—25; J. P. Dekowski, Stan badań nad kulturą ludową środkowego dorzecza Pilicy, tamże, s. 69—86.

powstało kilka prac zarówno o charakterze monografii tematycznych, jak i opracowań monograficznych jednej wsi.

Z prac poświęconych rolnictwu na pld. Mazowszu na uwagę zasługuje opracowane przez W. Nowosza⁸⁸ rolnictwo we wsi Jasień. Autor omawia charakter gospodarki rolnej, stosowane systemy rolne, strukturę upraw, narzędzia rolnicze i analizuje zmiany, jakie w tym zakresie nastąpiły na przestrzeni ostatniego półwiecza. Uprawie roli i roślinom uprawnym poświęcona jest praca J. P. Dekowskiego⁸⁹, odnosząca się do całego pow. opoczyńskiego. Podobne opracowania, przygotowane przez ośrodek łódzki, dotyczą wsi położonych poza granicami Mazowsza w pow. Sieradz (Klonowa), Wieluń (Załęcze Wielkie), w Radomszczańskiem itp.

Znacznie więcej opracowań odnosi się do zajęć pozarolniczych. Są to prace dotyczące zajęć sezonowych, jak pasterstwo nizinne nad Pilicą⁹⁰, flis⁹¹ czy rybołówstwo⁹². Sporo artykułów poświęcono rzemiosłu i przemysłom domowym, omówionym przeważnie na przykładzie jednej wsi, jak praca M. Misińskiej o tkactwie w Rzeczyca⁹³, J. Lecha o kowalstwie i rzemiosłach drzewnych w Jasieniu⁹⁴, J. Dutkiewicza⁹⁵ o ośrodku garncarskim w Rawie Mazowieckiej. Osobną pozycję stanowią opracowania o obiektach przemysłu wiejskiego, m. in. o olejarni w Jasieniu i Teodozjowie⁹⁶. Brak natomiast dla terenów południowego Mazowsza opracowań poświęconych budownictwu wiejskiemu. Pewne dane odnośnie do zabytków budownictwa wiejskiego można znaleźć jedynie w pracy

⁸⁸ W. Nowosz, Rolnictwo w Jasieniu, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Etnograficzna, nr 1 (1957), s. 75—102.

⁸⁹ J. P. Dekowski, Uprawa roli i rośliny uprawne w Opoczyńskim, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. XIII (1959), s. 19—98.

⁹⁰ J. P. Dekowski, Pasterstwo nad Pilicą, tamże, t. XIII (1959), s. 149—277.

⁹¹ M. Misińska, Spław drewna na Pilicy, „Prace i Materiały Muzeum...”, Seria Etnograficzna, nr 2 (1958), s. 25—43.

⁹² M. Misińska, Rybołówstwo na Pilicy, tamże, s. 7—24.

⁹³ M. Misińska, Tkactwo w Rzeczyca, [w:] Studia i Materiały do Historii Kultury Wsi Polskiej w XIX i XX w., nr 1 (1958), s. 75—118.

⁹⁴ J. Lech, Umiejętności rękodzielnicze jasieniaków w zakresie obróbki drewna, „Prace i Materiały Muzeum...”, Seria Etnograficzna, nr 2 (1958), s. 91—112; tegoż, Kowale jasieniccy, tamże, nr 1 (1957), s. 125—150.

⁹⁵ J. Dutkiewicz, Ośrodek garncarski w Rawie Mazowieckiej, tamże, s. 169—171.

⁹⁶ J. Lech, Olejarnia w Jasieniu, tamże, nr 2, s. 113—122; tegoż, Olejarnia w Teodozjowie, pow. rawski, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. III (1961), s. 103—122.

J. Lecha, dotyczącej inwentaryzacji budownictwa wiejskiego w pow. łódzkim⁹⁷. Wśród tematów, które składają się na monografię wsi Jasień, uwzględniono jedynie wyposażenie wnętrza chaty⁹⁸. Strój ludowy opracowała tylko dla pow. opoczyńskiego J. Krajewska⁹⁹.

Mimo znacznego dorobku ośrodka łódzkiego w zakresie badań nad obrzędowością ludową — terenów pld. Mazowsza dotyczą tylko dwie prace: W. Drozdowskiej¹⁰⁰ — „Obrzędy i zwyczaje związane z gospodarką w Jasieniu” oraz J. P. Dekowskiego¹⁰¹ — „Obrzędy kołacz na weselu południowo-zachodniego Mazowsza”. Całość prac poświęconych obrzędowości ludowej środkowego dorzecza Pilicy od połowy XIX w. omówił w swoim artykule J. P. Dekowski¹⁰². Więcej opracowań ma sztuka ludowa, szczególnie odnoszących się do pow. opoczyńskiego. Na tym bowiem terenie w 1949 r. prowadzono badania z ramienia Państwowego Instytutu Sztuki pod kierunkiem R. Reinfussa i T. Zyglera. Podobne badania prowadzono w 1956 r. w północnej części pow. rawskiego. W wyniku badań przeprowadzonych w 1949 r. została opracowana monografia sztuki ludowej w Opoczyńskim (nie publikowana). Powiatu opoczyńskiego dotyczą dwie prace: B. Kaczorowskiej¹⁰³ — o pasiaku opoczyńskim i Z. Głowy¹⁰⁴ — o zdobnictwie w żelazie. Ponadto dzięki aktywnej działalności muzeów (Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Muzeum w Tomaszowie Mazowieckim i Piotrkowie Trybunalskim) organizowano wystawy z zakresu sztuki ludowej, których katalogi i przewodniki są bogatym źródłem materiału z tego

⁹⁷ J. Lech, Inwentaryzacja budownictwa ludowego na terenie woj. łódzkiego (założenia i stan badań), tamże, t. IV (1962), s. 89—110.

⁹⁸ J. P. Dekowski, Wnętrze chaty jasińskiej, „Prace i Materiały Muzeum...”, Seria Etnograficzna, nr 2, s. 45—90.

⁹⁹ J. Krajewska, Strój opoczyński, Atlas polskich strojów ludowych, cz. IV, Mazowsze, Wrocław 1956.

¹⁰⁰ W. Drozdowska, Obrzędy i zwyczaje związane z gospodarką w Jasieniu, „Prace i Materiały Muzeum...”, Seria Etnograficzna, nr 1, s. 103—124.

¹⁰¹ J. P. Dekowski, Obrzędy kołacz na weselu południowo-zachodniego Mazowsza, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. VI (1964), s. 117—124; tegoż, Zwyczaje weselne w pow. opoczyńskim, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. VII (1948/49), s. 211—300.

¹⁰² J. P. Dekowski, Stan i problematyka badań nad obrzędowością ludową środkowego dorzecza Pilicy, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. V (1963), s. 75—100.

¹⁰³ B. Kaczorowska, Wełniany pasiak opoczyński, „Polska Sztuka Ludowa”, t. VI (1952), nr 1, s. 23—28.

¹⁰⁴ Z. Głowa, Ludowe zdobnictwo w żelazie pow. Opoczno, tamże, t. XV (1961), nr 1, s. 34—40.

zakresu¹⁰⁵. Również sprawozdania z organizowanych konkursów uzupełniają w dużej mierze wiadomości o sztuce ludowej¹⁰⁶.

Wspomniany już rozwój badań folklorystycznych, prowadzonych w ośrodku łódzkim, pozwolił na zgromadzenie dużego zbioru pieśni ludowych, wśród nich szczególnie pieśni obrzędowych i zawodowych. Dla interesującego nas obszaru J. P. Dekowski i B. Dekowska¹⁰⁷ opracowali zbiór pieśni rawskich. Pieśń ludową z terenu opoczyńskiego opracowała A. Czekanowska¹⁰⁸. Jak wynika natomiast z mapy punktów, w których dokonano nagrań folklorystycznych w latach 1945—1963, zamieszczonej w artykule J. Sobieskiej¹⁰⁹, teren pow. rawskiego w małej tylko mierze objęty był badaniami (w 1967 r. w Rawie i okolicy prowadziła badania A. Szałaśna), więcej badań natomiast dokonano na obszarze pow. opoczyńskiego¹¹⁰.

Niewiele opracowań odnosi się do prozy folklorystycznej. Zebrane materiały pochodzą głównie z opoczyńskiego. Część z nich wydrukowano w tomie „Literatury Ludowej”, poświęconej temu regionowi. Również głównie pow. opoczyńskiego dotyczą prace językoznawcze. Gwarze opoczyńskiej poświęcone są studia W. Szymczaka¹¹¹ i M. Kamińskiej¹¹².

Badania na terenie zachodniego Mazowsza. Badania na obszarze zachodniego Mazowsza koncentrują się wokół dwóch rejonów: w części południowo-zachodniej, wokół zespołu wsi okolic Łowicza,

¹⁰⁵ Sztuka ludowa województwa łódzkiego, Łódź 1957; Sztuka Ludowa województwa łódzkiego, Warszawa 1958; Sztuka ludowa regionu rawskiego, Łódź 1960.

¹⁰⁶ I. A. Zaręba, Wycinanki opoczyńskie na wystawie w Kielcach, „Polska Sztuka Ludowa”, t. IV (1950), nr 1—6, s. 79—82; C. Zieliński, Konkurs i wystawa ceramiki ludowej województwa łódzkiego, tamże, t. VI (1952), nr 3—5, s. 170—174; K. Pietkiewicz, Konkurs w Opocznie, tamże, t. III (1949), nr 6, s. 180—183; E. Frys-Pietraszkowa, Pokonkursowa wystawa sztuki ludowej w Opocznie, Wystawa sztuki i rękodzieła ludowego woj. łódzkiego, tamże, t. VII (1953), nr 3, s. 178—185; tejże, Wystawa sztuki ludowej w Tomaszowie Mazowieckim, tamże, t. VIII (1954), nr 2, s. 124—126.

¹⁰⁷ J. P. Dekowski, B. Dekowska, Zbiór pieśni rawskich, Łódź 1960, s. 49.

¹⁰⁸ A. Czekanowska, Pieśń ludowa opoczyńskiego na tle problematyki etnograficznej, „Studia Muzykologiczne”, t. V, Kraków 1956, s. 444—553.

¹⁰⁹ J. Sobieska, Folklor muzyczny w praktyce i nauce, [w:] Polska współczesna kultura muzyczna 1944—1964, Kraków 1968, s. 156—190.

¹¹⁰ Opoczyńskie, „Literatura Ludowa”, t. X (1966), nr 2—3.

¹¹¹ W. Szymczak, Uwagi językowe do prac J. P. Dekowskiego, „Uprawa roli i rośliny uprawne” oraz „Pasterstwo nad Pilicą”, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. XIII (1959), s. 279—290.

¹¹² M. Kamińska, Uwagi o rozwoju gwary opoczyńskiej, [w:] Rozprawy Komisji Językowej, t. IV (1956), s. 55—60.

i w zachodniej — na terenie ziemi płockiej. Wsie okolic Łowicza zarówno w okresie międzywojennym, jak i po wojnie budziły zainteresowanie bogactwem elementów zachowanej jeszcze kultury tradycyjnej, szczególnie w zakresie stroju i sztuki ludowej. Terenowe badania etnograficzne prowadzone po II wojnie światowej na obszarze 16 parafii kasztelanii łowickiej organizuje i prowadzi Muzeum w Łowiczu. Dotyczą one zagadnień związanych z kulturą materialną i duchową, szczególnie budownictwa ludowego, obrzędów rodzinnych, pieśni, wycinanek, rzeźby itp. Dużą zasługą pracowników muzeum — szczególnie jego kierownictwa, tj. H. Świątkowskiego — jest opracowanie na podstawie zebranych materiałów terenowych stanu zachowania tradycyjnej kultury ludowej w pow. łowickim w odniesieniu do budownictwa, tkactwa, stroju, wycinanki, rzeźby i garncarstwa.

Większość prac poświęconych kulturze ludowej ziemi łowickiej przygotowali pracownicy muzeum. Poza ogólnymi krótkimi opracowaniami dotyczącymi całości zagadnień związanych ze sztuką ludową tego terenu¹¹³ największej liczby opracowań doczekała się wielobarwna wycinanka łowicka¹¹⁴. Prace dotyczą zarówno analizy jej wartości artystycznych oraz charakterystyki jej twórców, jak i reprezentowanej przez nią tematyki. Strój ludowy¹¹⁵ i starodawny haft łowicki, stanowiący podstawowy element zdobniczy dawnego stroju kobiecego i męskiego, różnorodny pod względem stosowanej techniki i rodzajów motywów, opracował H. Świątkowski¹¹⁶. Bogactwo elementów zdobniczych występuje szczególnie wyraźnie w dekoracjach wnętrz mieszkalnych, które obecnie znaleźć można tylko w niewielu domach łowickich. A. Świątkowska¹¹⁷ w swoim artykule omawia chałupy księżackie i zmiany, jakie zaszły w ich wyposażeniu na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat.

¹¹³ A. Świątkowska, Sztuka ludowa ziemi łowickiej, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), nr 1—2, s. 33—38.

¹¹⁴ J. E. Massalska, Wycinanki łowickie rodziny Strychalskich, „Polska Sztuka Ludowa”, t. II (1948), nr 2, s. 35—40; A. Wojciechowski, Tematyka społeczna i polityczna w wycinance łowickiej, tamże, t. III (1949), nr 11/12, s. 334—353; J. Chełmińska-Świątkowska, Wycinanka łowicka, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. VIII/IX (1950—1951), s. 617—664.

¹¹⁵ J. Świątkowska, Strój łowicki, Atlas polskich strojów ludowych, cz. 4, Mazowsze i Sieradzkie, z. 2.

¹¹⁶ H. Świątkowski, Starodawny haft łowicki, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XIV (1960), nr 3, s. 172—175.

¹¹⁷ A. Świątkowska, Wnętrze chałupy księżackiej XIX i XX w., tamże, t. XX (1966), nr 1, s. 23—48; B. Michejda, Wiejskie wnętrza mieszkalne w świetle ostatniego konkursu w pow. łowickim, „Zeszyty Etnograficzne Muzeum Kultury i Sztuki Ludowej w Warszawie”, t. II (1961), s. 141—150; E. Fryś, Jan Golis, łowicki stolarz i rzeźbiarz, „Polska Sztuka Ludowa”, t. X (1956), nr 3, s. 161—167.

Z zagadnień obrzędowości natomiast opracowano wesele łowickie¹¹⁸, wierzenia i zwyczaje doroczne, omówiono jeden z obrzędów gospodarskich¹¹⁹.

Słabo natomiast uwzględnione zostało w badaniach zagadnienie folkloru. W omawianej akcji zbierania folkloru muzycznego badania na terenie łowickim prowadziła ekipa poznańska, pod kierunkiem J. i M. Sobieskich. W 1959 r. w ramach międzyuczelnianych obozów folklorystycznych objęto dokumentacją folklorystyczną całą ziemię łowicką. Materiały te znajdują się w Archiwum Nagrań Muzyki Ludowej IS. Niektóre pieśni z terenu łowickiego znalazły się w zbiorze pieśni z Mazowsza, opracowanym przez Z. Stęszewską¹²⁰. W zeszycie „Literatury Ludowej”, poświęconym ziemi łowickiej, omówione zostały również pieśni z pogranicza rawsko-łowickiego¹²¹. W zeszycie tym drukowane są także teksty opowiadań łowickich¹²². Całość prac nad folklorem łowickim w latach 1945—1960 przedstawili w opracowanej bibliografii H. Świrko i W. Jankowerny¹²³. Badania nad gwarą łowicką prowadziła od dawna H. Koneczna. Ostatni pośmiertnie publikowany artykuł znajduje się w tomie „Literatury Ludowej”, poświęconym ziemi łowickiej¹²⁴.

Na dorobek naukowy poświęcony ziemi płockiej w zakresie etnografii, folklorystyki, językoznawstwa i socjologii złożyły się prace zarówno placówek uniwersyteckich i placówek PAN, jak i aktywnie działającego na tym terenie Towarzystwa Naukowego w Płocku. Ta duża ilość instytucji biorących udział w badaniach pozwoliła objąć wielką różnorodność tematów. Z drugiej jednak strony każda z tych placówek miała swoje własne cele badawcze oraz dysponowała różnymi możliwościami ich prowadzenia. Przy braku właściwej koordynacji prac musiało to spowodować nierównomierne opracowanie poszczególnych tematów.

Największe zainteresowanie regionem płockim w okresie powojennym wykazywała Sekcja Muzyki Ludowej, obecnie Pracownia Badań nad

¹¹⁸ H. Świątkowski, Dawne wesele łowickie, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), nr 1/2, s. 38—58.

¹¹⁹ J. Lechowa, Zwyczaje i wierzenia doroczne w Łowickiem, „Prace i Materiały Muzeum...”, Seria Etnograficzna, nr 11, s. 13—50; te same, Obrzędowe obchodzenie granic pól w Łowickiem w świetle materiałów porównawczych, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. IX (1967), s. 277—303.

¹²⁰ Z. Stęszewska, Piosenki z Mazowsza, Kraków 1957, s. 59.

¹²¹ S. Skwarczyński, Pieśni rawskie, „Literatura Ludowa”, t. V (1961), nr 1—2, s. 63—69.

¹²² J. Wojda, Opowiadania łowickie, tamże, s. 59—63.

¹²³ H. Świrko, W. Jankowerny, Materiały do bibliografii folkloru łowickiego na lata 1945—1960, tamże, s. 73—79.

¹²⁴ H. Koneczna, Gwara łowicka, tamże, s. 12—30.

Polskim Folklorem Muzycznym IS PAN i Katedra Muzykologii UW. Badania na tym terenie prowadzono w latach 1957—1958 i w roku 1966. Część terenu ziemi płockiej objęto badaniami penetracyjnymi, które w 1952 r. prowadziła Pracownia Badania Sztuki Ludowej IS PAN.

Od kilku lat prowadzi się na szeroką skalę zakrojone badania socjologiczne, podjęte przez Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN. Ziemia płocka jest jedynym terenem na Mazowszu objętym tak masowymi badaniami socjologicznymi. Zawdzięcza to zlokalizowaniu na swoim terenie największej inwestycji przemysłowej na Mazowszu, Mazowieckich Zakładów Petrochemicznych. Badania te dotyczą m. in. interesujących etnografa zagadnień związanych ze zmianami gospodarczo-społecznymi i kulturowymi na wsi płockiej pod wpływem szybko postępującej industrializacji. Nie prowadzono natomiast systematycznych badań etnograficznych odnośnie do podstawowych działów kultury ludowej. Pewien materiał znaleźć można w opracowaniach ogólnych, dotyczących całego Mazowsza (prace te będą omówione w dalszej części artykułu), ale nie mogą one dać wyczerpującego obrazu kultury wsi płockiej.

Ten stan rzeczy znalazł odbicie w literaturze poświęconej regionowi płockiemu. Zakres i charakter badań folklorystycznych omówiony został w artykułach M. Sobieskiego¹²⁵, A. Szałaśnej¹²⁶ i K. Askanaśa¹²⁷. Wyniki badań odnoszących się głównie do pieśni obrzędowych przedstawiły w krótkich artykułach A. Szałaśna¹²⁸ i J. Gorzechowska¹²⁹. Większość zebranego materiału z zakresu folkloru muzycznego (ziemia płocka należy do najdokładniej przebadanych) znajduje się w Archiwum Nagrań Polskiej Muzyki Ludowej IS PAN. Zainteresowanie sztuką ludową regionu płockiego i wyniki badań prowadzonych przez Pracownię Badań Sztuki Ludowej IS PAN znalazły wyraz w artykułach Z. Cieśla-Reinfussowej¹³⁰. Z tematów szczegółowych dotyczących sztuki ludowej omówiono tylko wycinankę sannicką¹³¹. Ogólny przegląd wszyst-

¹²⁵ M. Sobieski, Badania folkloru regionu płockiego w roku 1958, „Notatki Płockie”, Płock 1958, nr 8, s. 11—12.

¹²⁶ A. Szałaśna, Badania folkloru muzycznego ziemi płockiej, tamże, nr 9, s. 32—33.

¹²⁷ K. Askanaś, O badaniach gwary mazowieckiej i folkloru muzycznego regionu płockiego, „Literatura Ludowa” (1961), nr 3, s. 4—7.

¹²⁸ A. Szałaśna, Folklor muzyczny ziemi płockiej — pieśni na „puste noce”, „Notatki Płockie”, 1958, nr 10, s. 22—26.

¹²⁹ J. Gorzechowska, Materiały do badań płockiego folkloru, tamże, 1956, nr 1, s. 14—16; tejsze, Materiały do badań płockiego folkloru, Czepiny płockie, tamże, nr 2, s. 13—16.

¹³⁰ Z. Cieśla-Reinfussowa, Materiały do sztuki ludowej Mazowsza płockiego, „Polska Sztuka Ludowa”, t. VII (1953), nr 1, s. 38—55.

¹³¹ A. Wojciechowski, Wycinanka sannicka, tamże, nr 3, s. 142—148.

kich działów sztuki ludowej Mazowsza płockiego daje katalog wystawy, którą zorganizował Wydział Kultury PWRN w 1957 r.¹³²

Z prac o współczesnym przeobrażeniu wsi płockiej w warunkach szybko postępującego procesu industrializacji szczególnie interesujący materiał dla etnografa zawierają prace poświęcone rodzinie. Najpełniejszym studium nad rodziną wiejską w rejonie Płocka jest praca D. Markowskiej¹³³. Autorka na podstawie badań w jednej ze wsi pow. płockiego rozpatruje związek pomiędzy charakterem społeczności lokalnej a typami rodziny wiejskiej, omawia gospodarcze, wychowawcze i zabezpieczające funkcje rodziny, zagadnienie modeli i wzorów rodziny, deklarowanych i realizowanych. Autorka, analizując poszczególne kategorie rodzin, stwierdza występowanie konfliktów pomiędzy obiektywnymi warunkami życia a modelem, do którego się aspiruje, oraz konfliktów między poszczególnymi funkcjami rodziny.

Pozostałe prace dotyczące rodziny, oparte na materiałach ankietowych zebranych we wsiach płockich, poruszają bardzo istotne sprawy, a mianowicie: zmiany stosunków wewnątrz rodziny wiejskiej pod wpływem zmian jej struktury zawodowej. O nowym zakresie obowiązków kobiety wiejskiej w rodzinie chłopsko-robotniczej pisze B. Tryfan¹³⁴, o konfliktach małżeńskich na wsi J. Grabowicz¹³⁵.

Wiele prac dotyczy również grupy chłopów-robotników. Na materiałach ankietowych, przygotowanych przez Ośrodek Badań Opinii Publicznej, oparta jest obszerna praca D. Gałaja¹³⁶ — „Chłopi-robotnicy wsi płockiej. Rzeczywistość i opinie”. Warunki życia robotników rolnych na wsi płockiej i ich rodzin oraz nowe rynki pracy poruszają w swych artykułach M. Ignar i M. Kłodziński¹³⁷.

Badania wsi okolic Warszawy. Z pracami ośrodka warszawskiego, głównie Katedry Etnografii UW, wiążą się badania prowadzone we wsiach położonych w najbliższych okolicach Warszawy. Wsie podwarszawskie nie stanowiły tematu interesującego dla badaczy okresu międzywojennego. Również i po wojnie badania prowadzono w ramach

¹³² Wystawa sztuki ludowej Mazowsza płockiego, Warszawa 1957.

¹³³ D. Markowska, Rodzina wiejska w rejonie Płocka, „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, Warszawa 1963, z. 6, s. 5—50 (maszynopisy powielone).

¹³⁴ B. Tryfan, Zakres obowiązków kobiety wiejskiej a problem zarobkowania pozarolniczego głowy rodziny, tamże, 1966, nr 19, s. 186—244.

¹³⁵ J. Grabowicz, Konflikty małżeńskie na wsi, tamże, s. 145—185.

¹³⁶ D. Gałaj, Chłopi-robotnicy wsi płockiej. Rzeczywistość i opinie. Studium badawcze na przykładzie wsi Brudzeń i Zagąty, Warszawa 1964, s. 160.

¹³⁷ M. Ignar, M. Kłodziński, Warunki życia rodzin robotników rolnych w pow. płockim. „Wieś Współczesna”, t. IX (1965), nr 7, s. 82—93; ciż, Sytuacja bytowa robotników rolnych a uprzemysłowienie w rejonach Lublina i Płocka, „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych”, Warszawa 1967, nr 25, s. 111—113.

tylko jednego zagadnienia¹³⁸. Wiązało się ono z problemem oddziaływania Warszawy jako głównego rynku zbytu na rozwój i charakter zajęć pozarolniczych, przede wszystkim rzemiosła i przemysłu domowego. Badaniami objęto garncarstwo, koszykarstwo i rybołówstwo. Zwrócono uwagę nie tylko na wpływ, jaki miasto wywierało na charakter produkcji, system organizacji pracy, formy zbytu itp., ale również uwzględniono rolę Warszawy jako rynku pracy, który stanowił konkurencję dla wiejskich zajęć pozarolniczych. Szczególnie wyraźnie zilustrowano to na przykładzie produkcji koszykarskiej¹³⁹ i rybołówstwa¹⁴⁰. W mniejszej mierze, jak wykazały badania, dotyczy to garncarstwa¹⁴¹, które poza Warszawą miało również lokalne rynki zbytu.

II. BADANIA PROWADZONE NA OBSZARZE CAŁEGO MAZOWSZA

Pozostają obecnie do omówienia badania, które swoim zasięgiem obejmują obszar całego Mazowsza. Chodzi tu zarówno o badania prowadzone wyłącznie na Mazowszu przez placówki związane bezpośrednio z tym terenem, jak np. Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie, jak i o badania prowadzone w całej Polsce, a więc obejmujące swoim zasięgiem również Mazowsze, jak prace nad Polskim Atlasem Etnograficznym lub studia prowadzone przez Instytut Sztuki PAN nad folklorem muzycznym i sztuką ludową.

Badania atlasowe prowadzone przez Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie miały dostarczyć materiału do przygotowania historyczno-etnograficznej monografii Mazowsza. Materiały terenowe zbierano na obszarze historycznego Mazowsza w granicach z 1578 r. Opracowano stałą sieć badawczą, obejmującą 66 miejscowości. Badania przeprowadzono w latach 1959—1960 i posługiwano się jednolitym kwestionariuszem zawierającym 300 pytań dotyczących zbieractwa, rybołówstwa, hodowli, uprawy roślin, stroju i tkactwa, budownictwa, transportu oraz przedmiotów kultowych i obrzędowych. Celem badań było stwierdzenie, które elementy tradycyjnej kultury ludowej istnieją do

¹³⁸ W. Dynowski, Wieś i miasto w pracach Zakładu Etnografii Uniwersytetu Warszawskiego, „Etnografia Polska”, t. II (1959), s. 288—290.

¹³⁹ W. Paprocka, Chałupnicza produkcja koszykarska wsi okolic Warszawy I połowy XX w. „Prace Działu Etnografii IHKM PAN”, Warszawa 1959, z. 2, s. 21—63.

¹⁴⁰ Praca J. Litwińskiej, Rybołówstwo na terenach podwarszawskich, znajduje się w Archiwum Katedry Etnografii UW.

¹⁴¹ A. Gerlach, Garncarstwo ludowe okolic podwarszawskich, „Etnografia Polska”, t. II (1959), s. 296—302.

chwili obecnej w terenie i w jakim natężeniu, oraz ustalenie przyczyn zanikania niektórych z nich. Wiele z przebadanych zagadnień przedstawiono następnie w formie kartogramów. Do map wprowadzono, oprócz wyżej wymienionych określeń dotyczących występowania i zaniku, cezury czasowe. Wyróżniono cztery okresy: a) przed uwłaszczeniem, b) od uwłaszczenia do 1918 r., c) od 1918 do 1944 r., d) po 1944 r.

Badania te, o charakterze penetracyjnym, dostarczyły cennych wiadomości o współczesnym natężeniu tradycyjnej kultury ludowej na całym obszarze Mazowsza. Podsumowanie tych pierwszych wyników badań ukazało się już po śmierci ich inicjatora, T. Delimata¹⁴². Badania te miały również swoje cele praktyczne, stanowiły one bowiem oparcie dla akcji uzupełniania zbiorów muzealnych i przygotowywania zbiorów dla mazowieckiego parku etnograficznego¹⁴³.

Całą Polskę obejmują natomiast badania prowadzone nad Polskim Atlasm Etnograficznym. Z 350 wsi, stanowiących stałą siatkę badawczą atlasu, na terenie Mazowsza znajduje się ok. 40 punktów. Trzy zeszyty PAE, które ukazały się do chwili obecnej, zawierają 150 map¹⁴⁴. Dotyczą one kultury materialnej, głównie rolnictwa, hodowli, transportu, budownictwa (w tym funkcji gospodarczej budynków i innych urządzeń) itp. Zgromadzony materiał rejestruje i systematyzuje podstawowe typy i odmiany tradycyjnych narzędzi, technik pracy, form budownictwa, przedmiotów codziennego użytku itp. Analiza poszczególnych map pozwala na stwierdzenie występowania pewnych zjawisk kulturowych, określenie stopnia nasilenia procesów zanikania lub powstawania nowych form, dostarcza więc elementów charakteryzujących obszar Mazowsza w stosunku do innych terenów Polski.

Inny charakter miały badania prowadzone przez Instytut Sztuki PAN w zakresie folkloru muzycznego i sztuki ludowej. Pierwsze z nich, prowadzone na terenie całej Polski od 1947 r., dostarczyły również materiału dotyczącego Mazowsza. Większość materiałów zgromadzono w trakcie badań prowadzonych w ramach wspomnianej już Akcji Zbierania Folkloru Muzycznego (1950—1954), kierowanej przez Zakład Muzyki Ludowej, obecnie Pracownia Badań nad Polskim Folklorem Muzycznym. W ramach tej akcji prowadzono wspomniane wyżej badania w Łowickiem i na

¹⁴² T. Delimat, *The State of Preservation of Ethnographic Monuments in the Mazowsze Region*, „Zeszyty Etnograficzne Muzeum Kultury i Sztuki Ludowej w Warszawie”, t. III (1962), s. 9—40.

¹⁴³ T. Delimat, *Les tâches du Musée de Varsovie dans ses études sur la région de Masovie*, tamże, t. I (1960), s. 102—110; W. Jeż-Jarecki, *Collections de culture matérielle du Musée de Varsovie*, tamże, s. 13—21; K. Piwocki, *Musée ethnographique de Varsovie, Programme de l'exposition*, tamże, t. II (1961), s. 5—16.

¹⁴⁴ *Polski Atlas Etnograficzny*, Zeszyt próbny, Wrocław 1958, *Polski Atlas Etnograficzny*, z. 1, Wrocław 1965, z. 2, Wrocław 1965, z. 3, Wrocław 1966.

terenie Kurpiów. Od 1955 r. badania terenowe związane były z pracami międzyuczelnianych obozów folklorystycznych dla studentów muzykologii pod kierunkiem M. Sobieskiego¹⁴⁵. Na obszarze Mazowsza badania te prowadzono w rejonie Płocka (1957—1958), w Łowickim (1960—1968), w Kołbieli i okolicy (1961), w powiecie przasnyskim (1963), siedleckim (1966) i rawskim (1967). Najbardziej wyczerpujące materiały uzyskano dla ziemi płockiej i okolic Łowicza. Mazowsze jest również terenem indywidualnych badań pracowników Pracowni Badań nad Polskim Folklorem Muzycznym IS PAN, prowadzonych również na terenie Kurpiów, Kołbieli, Rawy i okolic Płocka. Poza wspomnianymi już w poprzednim rozdziale publikacjami bogaty materiał z tych badań znajduje się w Archiwum Nagrań Polskiej Muzyki Ludowej IS PAN.

Badania Pracowni Badań Sztuki Ludowej IS PAN (dawniej Sekcji Badania Plastyki Ludowej) swoim zasięgiem obejmują również teren całej Polski. Prowadzone one były głównie w ramach obozów naukowo-badawczych, pod kierunkiem kierownika pracowni R. Reinfussa. Na obszarze Mazowsza zorganizowano 7 obozów w latach 1949, 1952 (dwukrotnie), 1953, 1956, 1961, 1962¹⁴⁶. Badania koncentrowały się głównie na terenie południowo-wschodnim, zachodnim i północno-wschodnim Mazowsza. Dokumentacją objęto rzeźbę, malarstwo, plastykę, występującą w obrzędach i zwyczajach, oraz wszelkie przejawy działalności artystycznej w zakresie budownictwa, urządzenia i zdobienia wnętrza, tkanin, strojów itp. Materiały zgromadzone w wyniku tych badań znajdują się w archiwum pracowni. Część z nich została opracowana i ukazała się w artykułach zamieszczonych w „Polskiej Sztuce Ludowej”.

Przy omawianiu badań sztuki ludowej na terenie Mazowsza należy wspomnieć o pracy K. Pietkiewicza¹⁴⁷ poświęconej problematyce stanu zachowania sztuki ludowej na terenie woj. warszawskiego. Praca została wydana z okazji wystawy Sztuki Ludowej Mazowsza w granicach woj. warszawskiego, zorganizowanej przez Wojewódzką Radę Narodową i Muzeum Kultury i Sztuki Ludowej w Warszawie.

Ogólnopolski zasięg mają również badania prowadzone przez Instytut Ekonomiki Rolnej i Zakład Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Podjęte przez IER prace ankietowe nad strukturą społeczno-gospodarczą wsi w latach 1947, 1952 i 1957 obejmowały teren całej Polski. W wydzielonych dla potrzeb badawczych rejonach o jednolitej strukturze

¹⁴⁵ J. Sobieska, *Folklor muzyczny...*, op. cit., s. 156—193.

¹⁴⁶ Obozy prowadzone były na terenie następujących powiatów: Opoczno, Przysucha (1949), Gostynin, Płock, Sierpc, Płońsk, Ciechanów (1952), Węgrów, Sokołów Podlaski (1953), Radom, Koźienice (1953), Łowicz, Skierniewice, Rawa Mazowiecka (1956), Tomaszów Mazowiecki (1961), Siedlce, Łosice (1962).

¹⁴⁷ K. Pietkiewicz, *Sztuka ludowa na Mazowszu*, Warszawa (1957).

gospodarczo-społecznej Mazowsze znalazło się w granicach rejonu środkowo-wschodniego. Obszar ten charakteryzuje się niskim poziomem sił wytwórczych i stosunków towarowo-wymiennych, słabo rozwiniętym klasowym rozwarstwieniem wsi, a w związku z tym — występującą liczną grupą gospodarstw rodzinnych¹⁴⁸.

Badania ankietowe prowadzone przez IER stały się podstawą do opracowań dotyczących przemiany struktury agrarnej gospodarstw chłopskich¹⁴⁹, podziału ludności na kategorie społeczne¹⁵⁰, tworzenia się grupy chłopów-robotników, migracji ze wsi do miasta¹⁵¹ i innych. Bezpośrednio teren Mazowsza obejmuje praca B. Gałęskiego¹⁵² omawiająca strukturę społeczno-gospodarczą wsi płockiej.

Badania w skali ogólnopolskiej na terenach uprzemysławianych prowadzi również Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych przy Prezydium PAN i Pracownia Badań Rejonów Uprzemysławianych przy I Wydziale Nauk Społecznych. Na Mazowszu badania prowadzone przez te placówki objęły rejon płocki. Wyniki tych prac zostały omówione w rozdziale poprzednim.

SUMMARY

The author presents a survey of the ethnographic studies which have been under way in Masovia between 1945 and 1967.

In the preface of his paper he emphasizes those factors in the earlier history of scientific research on the cultural past of this region, which have affected the trend of contemporaneous ethnographic investigations. In all papers which up to now have been dealing with Masovia, interest was principally concentrated on those elements of Masovia's culture which bore testimony to the economic retardation of this area compared with other parts of Poland — thus on regions where, for instance, a forest economy survived longest, where settlement endeavours were delayed for a long time, where agriculture was slow in developing, etc.

Much alike was the trend followed by science in the period between the two World Wars. Disregarding research work initiated by several chairs of Warsaw

¹⁴⁸ B. Gałęski, *Społeczna struktura wsi*, Warszawa 1962, s. 153; A. Szemberg, *Zmiany struktury agrarnej a zarobkowanie ludności wiejskiej*, „Wieś Współczesna”, Warszawa 1961, nr 3, s. 56—75; tegoż, *Przemiany struktury gospodarstw chłopskich w latach 1952—1960*, Warszawa 1962, s. 123.

¹⁴⁹ B. Gałęski, *Podział ludności wiejskiej na kategorie społeczne*, „Wieś Współczesna”, nr 3, s. 44—55.

¹⁵⁰ M. Dziewicka, *Chłopi-robotnicy, Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych przez IER*, Warszawa 1963, s. 206.

¹⁵¹ M. Pohowski, *Migracje ze wsi do miasta, Studium wychodźstwa w latach 1945—1957, oparte na wynikach ankiety IER*, Warszawa 1963, s. 245.

¹⁵² B. Gałęski, *Struktura społeczno-gospodarcza rejonu Płocka, Aneks do „Zeszytów Rejonów Uprzemysławianych”*, Warszawa 1963.

University and other scientific institutions, historical investigations in Masovia were for the most part limited to what is called „the Kurpie Green Forest”, a region particularly backward in economic and cultural evolution, and to villages near Lowicz where a remarkably rich tradition of folk culture has survived.

These earlier tendencies could not fail to affect the direction which scientific research adopted after the Second World War. Even so, in comparison with the preceding period, radical changes were introduced both in theoretical concepts and in the research methodology applied. Modern ethnography undertook to examine analytically the transformations which have been taking place in the historical course of cultural evolution — transformations one observes when reflecting upon the contemporaneous changes the traditional culture of the Polish countryside is submitted to. Modern research is in many cases tied in with previous periods by the fact that again the same regions are under investigation, or that former research topics are resumed. Much increased is the number of sites where studies are being made in Masovia, and all of this region has become the research field for both Warsaw University and for the Polish Ethnographic Section of the Institute of History of Material Culture of the Polish Academy of Sciences (abbreviated IHMC), a centre founded in 1954.

In the part of Masovia which today lies within the boundaries of Łódź Voivodeship, research is looked after by the Chair of Ethnography of Łódź University, by the Archeological and Ethnographical Museum in Łódź, and by the ethnographic branch at Łódź of the Institute of History of Material Culture. In historical Masovia, however, belonging today to Białystok Voivodeship, research centers on the Białystok District Museum and the Białystok Scientific Society. Each of these institutions cover definitely demarcated regions of Masovia, often situated in their near vicinity. The importance of the different ethnographic centres mentioned in the post-war evolution of research work on the one hand and, on the other, the differences in the scope of their specific studies and in the methods applied by them made it advisable to subdivide research activities in Masovia in such a way as to adapt them to the particular attention each of these institutions is able and ready to pay to its own research.

In NE Masovia the Chair of Ethnography of Warsaw University and, afterwards, also the Ethnographic Section of IHMC studied the area called the „Kurpie Green Forest Region” (Kurpiowska Puszcza Zielona). The results of this research have been published in three successive volumes entitled: *The Kurpie Green Forest Region*, as well as in a number of titles published in ethnographic journals. These reports dwell on both the basic and the secondary pursuit and walk of life of the rural population, on family life, living conditions, types of dwellings, raiments, folk art, etc.

This same chair of Warsaw University made field investigations also in what is called the White Forest Region (Puszcza Biała), principally by studying problems involving certain domains of material culture and folk art. Aside of this, a fair amount of ethnographic research is also being done in the White Forest Region by individual students.

The part of Eastern Masovia which in literature is termed Western Podlasie, is to some extent the object of research on the part of the Białystok Scientific Society, the District Museum in Białystok, and the Research Section of Folk Art, a branch of the Arts Institute of the Polish Academy of Sciences. Most of the papers referring to this region deal with craftsmanship and production of domestic

manufacture, with folk art, and with ceremonials at annual festivities and folk customs in general.

In the south-eastern part of Masovia, research activities are for the most part concentrated on Garwolin, Otwock and Mińsk Mazowiecki Counties; in literature this area is also called the Kołbiel Region. Here particular attention is being paid to peasant raiments and to certain specific branches of folk art.

As to Southern Masovia, this area is being worked upon by the Łódź ethnographic centre. Here all field studies undertaken by the Chair of Ethnography of Łódź University, the Ethnographic Association in Łódź, and the Ethnographic Section of IHMC were mainly concentrated on the central part of the Pilica drainage basin. Conforming to the research programme of the Łódź centre covering socio-economic conditions in the Polish countryside, the studies made here dealt principally with the occupational structure of the rural population and, in particular, with their supplementary pursuits; specific attention was given to pursuits characteristic of this particular type of landscape, such as the utilization of lowland pastures along river banks, seasonal work like log rafting, and other kinds of work. In this region, studies of folk art were also made by the Research Section of Folk Art of the Arts Institute.

When it comes to Western Masovia, research took in two regions: in the south-western part a group of villages near Łowicz, and in the western part the region belonging to the old Płock Realm. Investigations of the Łowicz villages were the work of the Łowicz Museum; they deal with problems referring to material culture and to types of farm buildings, as well as to traditional family rites, folk art, etc. In the Płock Realm active in the matter of folk art was the Research Section of Folk Art of IHMC. However, so far no systematic ethnographic studies have been made on the basic branches of folk culture.

Apart from discussing ethnographic research done in Masovia, the author also calls attention to investigations of folk music, undertaken by the Research Section of Polish Folk Music, a branch of the Arts Institute of the Polish Academy of Sciences. He also dwells on linguistic studies and investigations of contemporaneous transformations in cultural, social and economic conditions of the countryside; this work is under the management of the Institute of Rural Economy, the Section of Rural Sociology of the Philosophical and Sociological Institute, and of the Committee of Research of Industrialized Regions, a branch of Department I of Social Sciences of the Polish Academy of Sciences.